

Το στοιχείο της παραμόρφωσης στην εμπειρική κοινωνική έρευνα: τυποποιημένο ερωτηματολόγιο και ελεύθερη συνέντευξη

Αναστασία Κουδέλη*

Γενικές γραμμές της αντιπαράθεσης της ποιοτικής και της ποσοτικής μεθόδου

Στις κοινωνικές επιστήμες αναβιώνει τα τελευταία χρόνια η μεθοδολογική συζήτηση για την ποιοτική και ποσοτική μέθοδο στα πλαίσια της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας.¹ Αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης των δύο μεθόδων είναι διαφορετικές αξιολογήσεις που σχηματικά μπορούν να συνοψισθούν ως εξής:

1. Υπεροχή της ποιοτικής μεθόδου ως προς την ποσοτική.
2. Υπεροχή της ποσοτικής μεθόδου ως προς την ποιοτική.
3. Αλληλοσυμπλήρωση των δύο μεθόδων.

Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει ενιαίος, κοινά αποδεκτός, ορισμός της ποιοτικής μεθόδου. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι κάθε ορισμός αναφέρεται πάντα, άμεσα ή έμμεσα, στις τεχνικές της

* Ερευνήτρια στο ΕΚΚΕ.

1. Η συζήτηση αυτή άνησε στην Αμερική στη δεκαετία του '40 και του '50, και σημαντικό ρόλο έπαιξε το Ινστιτούτο Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας του Πανεπιστημίου Κολούμπια. Το Ινστιτούτο αυτό είναι κυρίως γνωστό για την ώθηση που έδωσε στην ανάπτυξη της ποσοτικής μεθόδου στην εμπειρική κοινωνική έρευνα. Όπως όμως αποδεικνύουν οι εργασίες των Barton, Lazarsfeld, Merton και Kendall, τον ίδιο καιρό έγιναν και σημαντικές έρευνες με ποιοτική μέθοδο.

μεθόδου. Οι διάφοροι ορισμοί τοποθετούνται μεταξύ δύο άκρων: Στο ένα άκρο έχουμε τον στενό ορισμό, όπου η ποιοτική μέθοδος ταυτίζεται με την ποιοτική συνέντευξη. Στο άλλο άκρο έχουμε τον πλατύ ορισμό της ποιοτικής μεθόδου ως μεθόδου ανάλυσης στοιχείων που δεν ποσοτικοποιούνται.² Σύμφωνα μ' αυτόν τον ορισμό, η ποιοτική μέθοδος συμπεριλαμβάνει το σύνολο των τεχνικών της εμπειρικής έρευνας εκτός από το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο και το πείραμα.³

Σε αντίθεση με την ασάφεια του ορισμού της ποιοτικής μεθόδου, για την ποσοτική έρευνα υπάρχει ένας γενικά αποδεκτός ορισμός. Σύμφωνα μ' αυτόν, η ποσοτική έρευνα καταλήγει σε «ευρέως ποσοτικοποιηόμενα στοιχεία τα οποία συλλέχθηκαν δια μέσου δομημένων παρατηρήσεων εμπειρικών καταστάσεων, δηλαδή με μια μέθοδο που πλησιάζει το μοντέλλο των ελεγχόμενων πειραμάτων».⁴

Είναι πάντως αμφίβολο κατά πόσον οι όροι «ποσοτική» και «ποιοτική» μέθοδος είναι επιτυχείς, αυτό δε πέρα από τις ασάφειες των ορισμών. Σίγουρο πρέπει να θεωρηθεί ότι δεν προσφέρονται για ένα διαχωρισμό στη βάση ουσιαστικών διαφορών ή τυπικών χαρακτηριστικών, εφόσον η μεν ποιοτική μέθοδος δεν παραιτείται της δυνατότητας ποσοτικοποίησης, τα δε ποσοτικά στοιχεία στα οποία καταλήγει η ποσοτική μέθοδος μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την προσέγγιση ποιοτικών χαρακτηριστικών. Θα χρησιμοποιήσουμε όμως τους ίδιους αυτούς όρους δεδομένου ότι έχουν προ πολλού επικρατήσει διεθνώς.

Στη συνέχεια, θα παρουσιασθεί περιληπτικά η συλλογιστική των τριών απόψεων που προαναφέρθηκαν και ειδικότερα τα επιχει-

2. Αλλά και πάλι, σύμφωνα με μια άλλη άποψη, η ποσοτικοποίηση είναι δυνατή και με την ποιοτική μέθοδο. Η μόνη διαφορά των δύο μεθόδων ως προς το σημείο αυτό είναι ότι στη μεν ποιοτική μέθοδο η ποσοτικοποίηση γίνεται εκ των υστέρων με βάση το ποιοτικό υλικό, ενώ, αντιθέτως, στην ποσοτική μέθοδο η ποσοτικοποίηση γίνεται με βάση τα στοιχεία που συλλέχθηκαν στα πλαίσια τυποποιημένων μεθόδων. C. Hopf, E. Weingarten, *Qualitative Sozialforschung*, Stuttgart, 1979, σσ. 13-14.

3. Οι κύριες τεχνικές της ποιοτικής μεθόδου είναι οι εξής:

— Η μη δομημένη ή ελάχιστα δομημένη παρατήρηση.

— Η ποιοτική συνέντευξη.

— Η συλλογή και ανάλυση υλικού πάσης φύσεως όπως: Βιογραφίες, ημερήσιος και περιοδικός τύπος, διοικητικά έγγραφα, πρωτόκολλα συνεδριάσεων κτλ.

4. Ο ορισμός αυτός της ποσοτικής μεθόδου δόθηκε από τον Lemer, D., «The American Soldier and the Public» in: Merton, R., Lazarsfeld, P., *Continuities in Social Research*, Glencoe (Ill.), 1950, σ. 220. Βλέπε Barton, A., Lazarsfeld, P., «Einige Funktionen von qualitativer Analyse in der Sozialforschung», in: Hopf, C., Weingarten, E., *op. cit.*, σσ. 41-42.

ρήματα που χρησιμοποιούνται συνήθως για την υποστήριξη της ορθότητας της μιας ή της άλλης μεθόδου. Κατόπιν, θα εξετασθεί αναλυτικά η επιστημονική συνέντευξη, επειδή αποτελεί όχι μόνο μια κοινή τεχνική των δύο μεθόδων αλλά και το βασικό τους εργαλείο. Η επιστημονική συνέντευξη διαφοροποιείται μόνο ως προς τη μορφή της ανάλογα με τη μέθοδο: Στη μεν ποιοτική μέθοδο έχει τη μορφή της ελεύθερης ή ποιοτικής συνέντευξης,⁵ στη δε ποσοτική μέθοδο τη μορφή του τυποποιημένου ερωτηματολογίου.

Οι βασικοί άξονες της ανάλυσης που ακολουθεί συνοψίζονται στα εξής σημεία:

1. Η αντιπαράθεση των δύο μεθόδων γίνεται σε λανθασμένη βάση αφού παραγνωρίζεται ότι τα καθοριστικά τους στοιχεία διαφέρουν μεν ως προς τη μορφή, η ουσία τους όμως παραμένει η ίδια.
2. Η αντικειμενική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας, κοινός στόχος και των δύο μεθόδων, δεν είναι δυνατή, γεγονός που συνδέεται άμεσα με τα καθοριστικά στοιχεία της επιστημονικής συνέντευξης.

Στην περίπτωση που οι υποθέσεις αυτές αληθεύουν, οι λόγοι της αντιπαράθεσης των δύο μεθόδων θα πρέπει να αναζητηθούν και εκτός του επιστημονικού χώρου, όπως στις συνθήκες διεξαγωγής της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας —όροι χρηματοδότησης, κοινωνική ζήτηση για την έρευνα, τρόπος ένταξής της στο γενικότερο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό πλαίσιο— αλλά και στο ρόλο του ερευνητού.

Επιχειρήματα υπέρ της ποιοτικής μεθόδου

Η αντιπαράθεση των δύο μεθόδων γίνεται στη βάση επιλεγμένων σημείων και με κύριο άξονα συνήθως τη σύγκριση της ποιοτικής συνέντευξης και του τυποποιημένου ερωτηματολογίου, δηλαδή των βασικών εργαλείων των μεθόδων αυτών.

Το κεντρικό επιχείρημα των υποστηρικτών της ποιοτικής μεθόδου είναι ότι η ποιοτική συνέντευξη, σε αντίθεση με το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο, παρέχει τη δυνατότητα αντικειμενικής προσέγγι-

5. Οι διάφοροι τύποι της συνέντευξης διαχωρίζονται συνήθως ανάλογα με το βαθμό ελευθερίας που αφήνουν, όπως π.χ. μη δομημένη (ή ελεύθερη), ημιδομημένη και κατευθυνόμενη (ή τυποποιημένη).

γησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Στη βάση της συλλογιστικής αυτής καταλήγουν ότι η ποιοτική μέθοδος υπερέχει της ποσοτικής. Παράλληλα, κατακρίνουν την ποσοτική μέθοδο για το ρόλο της στα πλαίσια του κυρίαρχου κοινωνικού συστήματος και θεωρούν ότι τα αποτελέσματα και συμπεράσματα της έρευνας με ποσοτική μέθοδο εκφράζουν μια παραμορφωμένη εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας. Ισχυρίζονται ακόμα ότι η παραμόρφωση αυτή είναι αναπόφευκτη, επειδή η μέθοδος αναπτύχθηκε και εφαρμόζεται σε σχέση με συγκεκριμένους κοινωνικοπολιτικούς στόχους που συνοψίζονται στην εξυπηρέτηση και δικαίωση του κυρίαρχου συστήματος. Αντίθετα, κατά την άποψη των υποστηρικτών της, η ποιοτική μέθοδος δεν προσφέρεται για την επίτευξη τέτοιων στόχων για πολλούς λόγους, όπως τη μη δυνατότητα διεξαγωγής έρευνας σε ευρεία κλίμακα και τη δυσκολία ποσοτικοποίησης των στοιχείων. Στα πλαίσια αυτά και σαν παράδειγμα για την έλλειψη αντικειμενικότητας της ποσοτικής μεθόδου, γίνεται συχνά αναφορά στις επίσημες στατιστικές και στις σκοπιμότητες που εξυπηρετούν. Τα επιχειρήματα της τάσης αυτής είναι αρκετά γνωστά, ώστε να περιττεύει εδώ μια εκτενέστερη παρουσίαση. Ας σημειωθεί όμως ότι ένα βασικό χαρακτηριστικό της είναι η στενή συσχέτιση της μεθοδολογικής κριτικής με την κριτική του κοινωνικού συστήματος.⁶

Μια άλλη διαδεδομένη άποψη είναι ότι η ποσοτική μέθοδος δεν συνεισφέρει παρά ελάχιστα στην ανάπτυξη της θεωρίας. Υποστηρίζεται ότι τα συμπεράσματα μιας έρευνας με ποσοτική μέθοδο περιορίζονται στην περιγραφή των φαινομένων και ότι η ερευνητική εργασία είναι καταδικασμένη να συρρικνωθεί στην επαλήθευση ορισμένων αρχικών υποθέσεων, εφαρμόζοντας επί πλέον μια ιδιαίτερα χρονοβόρο διαδικασία, και ανίκανη να στραφεί προς νέες κατευθύνσεις, οδηγούμενη από τα καινούργια προβλήματα που παρουσιάζονται κατά τη διεξαγωγή της. Επιχειρείται δηλαδή μια τομή μεταξύ περιγραφής, ερμηνείας και θεωρίας, και υποστηρίζεται ότι η υπεροχή της ποιοτικής μεθόδου έγκειται και στο γεγονός ότι δεν είναι μόνο περιγραφική όπως η ποσοτική μέθοδος.

Η υποστήριξη της ποιοτικής μεθόδου παρουσιάζεται λοιπόν με δύο διαφορετικές όψεις: Από τη μια πλευρά βασίζεται στην υποτι-

6. Μια επιγραμματική διατύπωση της άποψης αυτής είναι ότι οι επίσημες στατιστικές υπάρχουν για να μετράνε τα πλούτη και όχι τη φτώχεια. Ενδεικτικά και σε σχέση με συνθήκες διαβίωσης, βλέπε Knaus, M.G., *Wohmwunsch und Wohnzufriedenheit. Zur Planungsrelevanz empirisch-soziologischer Daten*, Berlin, 1974, Verret, M., *L'espace ouvrier*, Paris, 1979.

θέμενη υπεροχή της ποιοτικής συνέντευξης, από την άλλη πλευρά στην άμεση κριτική της ποσοτικής μεθόδου, κριτική που γίνεται κάτω από διαφορετικές οπτικές γωνίες και από τις οποίες αναφέρθηκαν μόνο οι κυριότερες.

Επιχειρήματα υπέρ της ποσοτικής μεθόδου

Τα διάφορα επιχειρήματα των υποστηρικτών της ποσοτικής μεθόδου συνοψίζονται ή αναφέρονται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο στο βασικό επιχείρημα της εγκυρότητας και κατά προέκταση της αντικειμενικότητας των αποτελεσμάτων. Υποστηρίζουν ότι μόνο στα πλαίσια της ποσοτικής μεθόδου μπορεί να επαληθευθούν με αυστηρά κριτήρια αποτελέσματα και υποθέσεις, για παράδειγμα υποθέσεις που εκφράζονται ως σχέση μεταξύ δύο ή και περισσότερων μεταβλητών. Στο σημείο αυτό, όσοι υποστηρίζουν την ποιοτική μέθοδο αντιτάσσουν ότι, επειδή αυτή χαρακτηρίζεται από τη δυνατότητα της παράλληλης διατύπωσης υποθέσεων, συλλογής υλικού και επεξεργασίας των στοιχείων, μπορεί να εξετασθούν ταυτόχρονα περισσότερες υποθέσεις, να απορριφθούν όσες θεωρηθούν λανθασμένες και να αναζητηθούν νέες, χωρίς αυτό να συνεπάγεται μεγάλη απώλεια χρόνου. Αντίθετα, η ποσοτική μέθοδος δεν έχει την απαιτούμενη ευελιξία εφόσον οι τρεις αυτές φάσεις είναι χρονικά αυστηρά διαχωρισμένες. Έτσι, οι δυνατότητες προσέγγισης, που εμπεριέχει η στατιστική ανάλυση, αντικρούονται με τις περιορισμένες δυνατότητες εφαρμογής της όσον αφορά το σώμα των υποθέσεων.

Ένα άλλο κύριο επιχείρημα υπέρ της ποσοτικής μεθόδου είναι η αντιπροσωπευτικότητα των αποτελεσμάτων, επίσης αποτέλεσμα της εφαρμογής των στατιστικών μεθόδων. Ακόμα και οι πιάθ θερμοί υπέρμαχοι της ποιοτικής μεθόδου παραδέχονται ότι αυτή δεν μπορεί μεν να διεκδικήσει αντιπροσωπευτικότητα, μειώνουν όμως τη σημασία του στοιχείου αυτού προβάλλοντας τις δυνατότητες της ποιοτικής μεθόδου ως προς την εις βάθος ανάλυση ομοιογενών ομάδων. Αλλά και γενικότερα αμφισβητείται η αξία των δυνατοτήτων μέτρησης που παρέχει η ποιοτική μέθοδος, όπως μέσω των διαφόρων κλιμάκων, με το επιχείρημα ότι στην καλύτερη περίπτωση δίδεται μια ακριβής περιγραφή που ισχύει για μια δεδομένη στιγμή, αλλά και η ποσοτική μέθοδος δεν προσφέρεται για την προσέγγιση μεταβολών οι οποίες όμως χαρακτηρίζουν τα κοινωνικά φαινόμενα.

Ο τρόπος επεξεργασίας και ερμηνείας των στοιχείων αποτελεί ένα ακόμα κύριο σημείο σε σχέση με την υποτιθέμενη υπεροχή της ποσοτικής μεθόδου. Ο τρόπος αυτός, επειδή βασίζεται στις στατιστικές μεθόδους, θεωρείται ότι υπερέχει του τρόπου ερμηνείας στα πλαίσια της ποιοτικής μεθόδου όπου κυριαρχεί το υποκειμενικό στοιχείο. Έτσι, η υποστήριξη της ποσοτικής μεθόδου, όπως άλλωστε και της ποιοτικής, βασίζεται τόσο στην υπεροχή του βασικού της εργαλείου, στην προκειμένη περίπτωση του τυποποιημένου ερωτηματολογίου και των σχετικών δυνατοτήτων συλλογής, επεξεργασίας και ανάλυσης των στοιχείων, όσο και στην κριτική της αντιμαχόμενης μεθόδου. Και στις δύο περιπτώσεις, είτε με τη μορφή της εγκυρότητας των αποτελεσμάτων, είτε με τη μορφή της εις βάθος ανάλυσης των κοινωνικών φαινομένων, το κεντρικό σημείο της αντιπαράθεσης των δύο μεθόδων παραμένει η αντικειμενική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας.

Η αλληλοσυμπλήρωση των δύο μεθόδων

Η συνηθέστερη έκφραση αυτής της άποψης είναι ότι η ποιοτική και η ποσοτική μέθοδος αλληλοσυμπληρώνονται ανάλογα με το αντικείμενο και τη φάση της έρευνας. Τις περισσότερες φορές, η ποιοτική μέθοδος εφαρμόζεται στην πρώτη φάση της έρευνας με στόχο τη διατύπωση υποθέσεων που στη συνέχεια διερευνώνται με την ποσοτική μέθοδο.⁷ Στην πραγματικότητα όμως, η εφαρμογή της ποιοτικής μεθόδου είναι συνήθως πρόχειρη και ασυστηματοποίητη, γεγονός που εκφράζεται και στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων. Αποτελεί κατά κάποιο τρόπο προκάλυμμα για τη διατύπωση υποθέσεων ή και προσφέρει υλικό για μια λιγότερο στεγνή παρουσίαση των αποτελεσμάτων, αλλά πολύ σπανιότερα αποδίδει δημιουργική εμπλουτίζοντας την έρευνα με νέες προβληματικές.

Σε ορισμένες περιπτώσεις η ποιοτική μέθοδος εφαρμόζεται κατά την τελευταία φάση της έρευνας με στόχο είτε την επαλήθευση υποθέσεων διατυπωμένων με βάση τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας, είτε τη διερεύνηση συμπερασμάτων ανεπαρκώς τεκμηριωμένων.

7. Από τους παλαιότερους και γνωστότερους υποστηρικτές της αλληλοσυμπλήρωσης των δύο μεθόδων είναι ο Paul Lazarsfeld.

Κοινά χαρακτηριστικά των δύο μεθόδων

Σε σχέση με τον ορισμό της ποιοτικής μεθόδου διαπιστώθηκε ήδη ότι οι ορισμοί διαφοροποιούνται ως προς τις κατηγορίες των τεχνικών που συμπεριλαμβάνει η μέθοδος. Ο ορισμός της ποσοτικής μεθόδου βασίζεται επίσης στην τεχνική της. Ανεξάρτητα από την υιοθέτηση του ενός ή του άλλου ορισμού, η κοινή αναφορά στην τεχνική υποδηλώνει ότι, πέρα από τις οποιεσδήποτε διαφορές τους, οι δύο μέθοδοι χαρακτηρίζονται ενδεχομένως από κάποιες ομοιότητες.

Η πιο γενική, ταυτόχρονα όμως και πιο ουσιαστική, ομοιότητα των δύο μεθόδων είναι ο κοινός τους στόχος: Η εφαρμογή τους αποσκοπεί στην προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας. Ένα δεύτερο κοινό σημείο είναι ότι η προσέγγιση αυτή επιχειρείται με το ίδιο ακριβώς μέσο, την πληροφορία.

Ωστόσο, οι δύο μέθοδοι διαφέρουν τόσο ως προς τον τρόπο εξαγωγής/παραγωγής της πληροφορίας, όσο και ως προς τον τρόπο επεξεργασίας της, δηλαδή ως προς τις εφαρμοζόμενες τεχνικές. Έτσι, χωρίς να αμφισβητείται η προφανής ύπαρξη διαφορετικών τεχνικών, για την ανάλυση και αξιολόγηση των δύο μεθόδων είναι απαραίτητο να ληφθούν υπόψη τα κοινά χαρακτηριστικά τους και ειδικότερα όσα συνδέονται άμεσα με την τεχνική, εφόσον αυτή αποτελεί τον κύριο άξονα αναφοράς για την αντιπαράθεση των δύο μεθόδων.

Ένα πρώτο κοινό χαρακτηριστικό είναι η κατάσταση συνέντευξης. Τα καθοριστικά της στοιχεία, ανεξάρτητα από τη μέθοδο που εφαρμόζεται —και κατά συνέπεια ανεξάρτητα από τη διεξαγωγή ελεύθερης συνέντευξης ή τυποποιημένου ερωτηματολογίου— παραμένουν τα ίδια.

Σύμφωνα με την ανάλυση που ακολουθεί, τα συστατικά στοιχεία της κατάστασης συνέντευξης καθορίζουν την παραμόρφωση της πληροφορίας. Με την έννοια αυτή και οι δύο μέθοδοι, εφόσον χρησιμοποιούν το ίδιο εργαλείο, πρέπει να θεωρηθούν εξ ίσου προβληματικές ως προς τη δυνατότητα προσέγγισης της κοινωνικής πραγματικότητας. Η εικόνα της, όπως παρουσιάζεται μέσα από τα συμπεράσματα της ποιοτικής ή ποσοτικής έρευνας, αποκλίνει από την πραγματικότητα, είναι δηλαδή μια διαστρεβλωμένη εικόνα.

Η αντικειμενικότητα ως κριτήριο για την αντιπαράθεση των δύο μεθόδων, η συχνή εμμονή στην υποτιθέμενη υπεροχή της ποιοτικής μεθόδου, καθώς και οι αντίστροφες προσπάθειες, κάθε άλλο

παρά συμβάλλουν στην προώθηση μιας καρποφόρας μεθοδολογικής συζήτησης στις κοινωνικές επιστήμες. Αντίθετα, περισσότερο αποδοτική αλλά και αναγκαία θα ήταν η διερεύνηση της ιδιαιτερότητας κάθε μιας τεχνικής, καθώς και των συνεπειών της κατάστασης συνέντευξης για τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας. Σκόπιμη θα ήταν μια τέτοια διερεύνηση τόσο σε γενικό θεωρητικό επίπεδο, όσο και στα πλαίσια συγκεκριμένων ερευνών, εφόσον ληφθούν υπόψη το αντικείμενο της έρευνας, οι στόχοι της, οι συνθήκες διεξαγωγής της, τα χαρακτηριστικά των ερωτώμενων κ.ά.

Η τρέχουσα πρακτική, δυστυχώς, απέχει πολύ από μια αντιμετώπιση αυτού του τύπου. Ως επί το πλείστον, η μεθοδολογική προβληματική μιας έρευνας περιορίζεται στην παρουσίαση των λόγων επιλογής της μιας ή της άλλης μεθόδου ή ενός συνδυασμού τους, κατέχει τη θέση ενός εισαγωγικού κεφαλαίου που συχνά ο αναγνώστης/ερευνητής, με την πάροδο του χρόνου, προσπερνά ή φυλλομετρά αδιάφορα. Δεν είναι πάντα από έλλειψη ενδιαφέροντος αλλά επειδή γνωρίζει ήδη το περιεχόμενό του. Τα επιχειρήματα για την επιλογή της μιας ή της άλλης μεθόδου είναι ήδη τυποποιημένα, όπως και ο στόχος του «μεθοδολογικού κεφαλαίου» (η απόδειξη της ορθότητας της επιλογής) το οποίο κατά περίπτωση εμπλουτίζεται με την αναλυτική περιγραφή του δείγματος ή την κατηγοροποίηση αυτών που αρνήθηκαν να απαντήσουν στο ερωτηματολόγιο. Οι εξαιρέσεις αποδεικνύουν, όπως πάντα, τον κανόνα.⁸

Για να εμπλουτισθεί η μεθοδολογική συζήτηση, αλλά και για να υπάρξει ενδεχομένως μια νέα προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας, όπου ο ρόλος της παραμόρφωσης, την οποία δεν αποφεύγει καμία από τις δύο μεθόδους, να υπεισέρχεται δημιουργικά, είναι απαραίτητο να αντικατασταθεί το τυποποιημένο μεθοδολογικό κεφάλαιο με τη συνεχή διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της εφαρμοζόμενης μεθόδου και των επιπτώσεών της στα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας. Η υποτιθέμενη αντικειμενικότητα, όταν τίθεται αξιωματικά ως ίδιον της μεθόδου, αντιστρατεύεται προς τον ίδιο το στόχο της.

8. Οι εργασίες του Oscar Lewis αποτελούν μια ενδιαφέρουσα περίπτωση αντιμετώπισης του μεθοδολογικού ζητήματος και δείχνουν ότι όχι μόνο η εξάλειψη της παραμόρφωσης είναι δυνατή, αλλά ότι το στοιχείο αυτό μπορεί να ενσωματωθεί δημιουργικά στην έρευνα. Συγκεκριμένα, οι συνθήκες διαβίωσης των πτωχότερων στρωμάτων της πόλης του Μεξικού προσεγγίζονται μέσα από την ιστορία μιας οικογένειας και των αντιφατικών αφηγήσεων κάθε ενός από τα πέντε μέλη της πάνω στα ίδια γεγονότα. Βλέπε Lewis, O., *Les enfants de Sanchez. Autobiographie d'une famille mexicaine*. Paris, 1963. Lewis, O., *Une mort dans la famille Sanchez*. Paris, 1973.

Στη συνέχεια, θα εξετασθούν τα χαρακτηριστικά της κατάστασης συνέντευξης η οποία αποτελεί το κλασικό πεδίο αντιπαράθεσης των δύο μεθόδων, και κατά συνέπεια η συζήτηση στον τομέα αυτόν θα είναι πιο προωθημένη.

Χαρακτηριστικά της επιστημονικής συνέντευξης

Η συνέντευξη, η πιο συχνά εφαρμοζόμενη τεχνική στην εμπειρική κοινωνική έρευνα, ορίζεται ως μια συζήτηση που έχει ένα σκοπό.⁹ Η γενικότητα του ορισμού επιτρέπει μεν να υπαχθούν στην κατηγορία αυτή οι διαφορετικοί τύποι συνέντευξης, δεν προσφέρεται όμως για το διαχωρισμό τους. Σύμφωνα με έναν πιο ακριβή ορισμό, η επιστημονική συνέντευξη είναι «μια προγραμματισμένη διαδικασία με επιστημονική σκοπιμότητα κατά την οποία το πειραματικό πρόσωπο πρέπει να ωθηθεί δια μέσου μιας σειράς ερωτήσεων με συγκεκριμένο στόχο ή της μετάδοσης ερεθισμάτων σε προφορικές αντιδράσεις».¹⁰

Οι ορισμοί αυτοί καλύπτουν τόσο την ποιοτική/ελεύθερη συνέντευξη, όσο και το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο, καθώς και όλους τους ενδιάμεσους τύπους. Για την εξέταση των κοινών χαρακτηριστικών τους αρκούν λοιπόν προς το παρόν οι ορισμοί αυτοί.

Ανεξάρτητα από επί μέρους απόψεις, είναι ευρέως αποδεκτό ότι η οποιαδήποτε συνέντευξη αποτελεί μια κατάσταση κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των συμμετεχόντων προσώπων, δηλαδή του συνεντευκτού (ή παρατηρητού ή ερωτώντος), του Ε, και του ερωτώμενου (ή παρατηρούμενου), του ε.¹¹ Καθορίζεται δηλαδή η συνέντευξη από την αμφίδρομη σχέση Εε και η μορφή της είναι κατά κύριο λόγο προφορική. Σε κάθε περίπτωση, στόχος της συνέντευξης

9. Ο ορισμός αυτός διατυπώθηκε ήδη το 1924 από τους Bingham Moore. Βλέπε Ghiglione, R., Matalon, B., *Les enquêtes sociologiques*, Paris, 1978, σ. 58 και Friedrichs, J., *Methoden empirischer Sozialforschung*, Reinbeck bei Hamburg, 1973, σ. 207.

10. Scheuch, E.K., «Das Interview in der Sozialforschung», in: König, R., (Hrsg.) *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Band I, Stuttgart, 1967, Σ. 138.

11. Δεν θα εξετάσουμε εδώ την ομαδική συζήτηση όπου η αλληλεπίδραση καθορίζεται από την πολλαπλότητα των σχέσεων και την ιδιαίτερη δυναμική τους. Τα καθοριστικά στοιχεία για την ομαδική συζήτηση παραμένουν πάντως τα ίδια, όπως και στη συνέντευξη. Βλέπε Volmerg, U., «Kritik und Perspektiven des Gruppendiskussionsverfahrens in der Forschungspraxis», in: Leithäuser, T., Volmerg, B., Salje, G., Volmerg, U., Wutka, B., *Entwurf zu einer Empirie des Alltagsbewusstseins*, Frankfurt am Main, 1977, σσ. 184-208 και Hofstätter, P., *Gruppendynamik*, Hamburg, 1957.

είναι η πληροφορία και πηγή της ο ε. Η πληροφορία, το αποτέλεσμα της συνέντευξης, είναι λοιπόν ένα κοινωνικό προϊόν.

Η ερώτηση, ανεξάρτητα από τη μορφή της που μπορεί να είναι από μη δομημένη έως κλειστή, αποτελεί το μέσο για την εξαγωγή της πληροφορίας. Έτσι, η επικοινωνία μεταξύ του Ε και του ε (ερωτών/ερωτώμενος) χαρακτηρίζεται από ασυμμετρία η οποία επιδρά καθοριστικά στην ίδια τη σχέση Ε*ε.

Ο καθορισμός της κατάστασης συνέντευξης ως κατάσταση κοινωνικής αλληλεπίδρασης έχει σημαντικές επιπτώσεις για το σύνολο των πληροφοριών που συλλέγονται μ' αυτόν τον τρόπο. Οι πληροφορίες είναι προϊόντα μιας συγκεκριμένης κατάστασης συνέντευξης, προσδιορίζονται άρα από τις ιδιαίτερες συνθήκες της και η εξαγωγή και ύπαρξή τους δεν είναι δυνατό να βοηθούν έξω από τη συγκεκριμένη αυτή κατάσταση. Έτσι, ένα πρώτο συμπέρασμα είναι ότι στοιχεία που συλλέγονται με συνεντεύξεις—είναι δε κοινός τόπος ότι στην πλειοψηφία της η εμπειρική κοινωνική έρευνα διεξάγεται με βασικό εργαλείο τη συνέντευξη—δεν είναι δυνατό να διεκδικούν αντικειμενικότητα, ανεξάρτητα και πέρα από τις κοινωνικές συνθήκες συλλογής τους.¹²

Ο κοινωνικός προσδιορισμός της συνέντευξης έχει άμεσες συνέπειες και όσον αφορά το αίτημα των κοινωνικών επιστημών για γενίκευση των αποτελεσμάτων. Εφόσον η κατάσταση συνέντευξης, ως ειδική κοινωνική σχέση, επηρεάζει καθοριστικά τα αποτελέσματα της συνέντευξης, δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι τα αποτελέσματα αυτά ισχύουν εκτός των συγκεκριμένων ερωτωμένων—και για άλλες ομάδες. Αντίθετα, η γενίκευσή τους είναι τουλάχιστον προβληματική. Μπορούμε μάλιστα να θεωρήσουμε ότι η ισχύς τους, ακόμα και για τον συγκεκριμένο ε, είναι χρονικά περιορισμένη. Με άλλα λόγια, τίποτα δεν αποδεικνύει ότι η πληροφορία θα είναι η ίδια στην περίπτωση διεξαγωγής μιας δεύτερης συνέντευξης με τον ίδιο ε και αφού παρέλθει κάποιο χρονικό διάστημα, ακόμα και αν καταβληθεί κάθε προσπάθεια ώστε η διεξαγωγή της συνέντευξης να είναι κατά τα άλλα όμοια. Η συνέντευξη, επειδή ακριβώς καθορίζεται από τη σχέση Ε*ε, δεν είναι αναπαραγώγιμη.

Το μη αναπαραγώγιμο της συνέντευξης αποτελεί μια παλιά αλήθεια για την πρακτική της εμπειρικής έρευνας και χρησιμοποιείται

12. Berger, H., *Untersuchungsmethode und soziale Wirklichkeit*. Frankfurt am Main, 1980, σ. 33.

ευρέως για μεθοδολογικούς λόγους, ιδιαίτερα όταν η έρευνα βασίζεται στην ποιοτική μέθοδο. Το βασικό επιχείρημα υπέρ της επαναλαμβανόμενης συνέντευξης είναι ότι πλεονεκτεί της μιας και μοναδικής, επειδή παρέχει τη δυνατότητα διερεύνησης σε βάθος και συντελεί στη δημιουργία μιας καλύτερης επικοινωνίας μεταξύ συνεντευκτού και ερωτωμένου, απαραίτητη προϋπόθεση για να διατυπώσει ο ε ελεύθερα τις προσωπικές του απόψεις.

Είναι εύλογο ότι κατά τη διάρκεια μιας σειράς συνεντεύξεων η πληροφορία η οποία μεταδίδεται σε σχέση με το αυτό αντικείμενο μπορεί να διαφέρει κάθε φορά. Τίποτα όμως δεν επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η πληροφορία γίνεται αυτόματα περισσότερο αντικειμενική με την έννοια ότι αντιπροσωπεύει περισσότερο την πραγματική άποψη του ε. Για παράδειγμα, στην πρώτη συνέντευξη ο ε διατυπώνει ενδεχομένως μια γνώμη που προσανατολίζεται προς τη γενικά αποδεκτή άποψη (ή αυτή που ο ε υποθέτει ως γενικά αποδεκτή), ενώ σε μια επόμενη συνέντευξη —γνωρίζοντας εν τω μεταξύ καλύτερα τον Ε και κάνοντας υποθέσεις για το πρόσωπό του— θα εκφράσει ίσως μian άλλη άποψη, πιστεύοντας ότι αυτή πλησιάζει περισσότερο την άποψη του Ε. Σ' αυτήν την περίπτωση, στόχος του είναι να εκπληρώσει μια υποτιθέμενη προσδοκία του Ε. Με άλλα λόγια, το γεγονός ότι η πληροφορία διαφέρει από φορά σε φορά δεν αποτελεί απόδειξη της αντικειμενικότητας της επαναλαμβανόμενης συνέντευξης. Η πληροφορία που αποκομίζει ο Ε διαφέρει και εδώ από την πραγματική άποψη του ε και το μόνο που μπορεί να ειπωθεί είναι ότι η απόκλιση καθορίζεται κάθε φορά από διαφορετικούς λόγους, αλλά πάντα με άξονα τη μεταλλαγή της σχέσης Ε-ε.¹³

Η προβληματική της διαφοροποίησης της πληροφορίας ανάλογα με τον αριθμό των συνεντεύξεων μπορεί να προσεγγισθεί και κάτω από μια εντελώς διαφορετική οπτική. Είναι γνωστό ότι οι δύο βασικές εκφάνσεις της συνέντευξης είναι η θεραπευτική και η επιστημονική. Οι δύο κατηγορίες διαφέρουν ως προς το στόχο τους (θεραπευτικός, πληροφοριακός). Στην πρώτη περίπτωση, η συνέντευξη αποσκοπεί στη μεταβολή της συνείδησης του ε και μάλιστα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προσεγγισθούν προσωπικά του προβλήματα. Αντίθετα, ο στόχος της επιστημονικής συνέντευξης είναι η

13. Η μελέτη του Henri Coing για την εξυγίανση του 13ου διαμερίσματος στο Παρίσι αποτελεί ένα από τα πολλά παραδείγματα έρευνας με ποιοτική μέθοδο και επαναλαμβανόμενη συνέντευξη. Βλέπε Coing, H., *Rénovation urbaine et changement social*, Paris, 1966.

όσο το δυνατόν πιο πιστή καταγραφή της συμπεριφοράς και συνείδησης των ερωτωμένων στη δεδομένη κατάσταση.¹⁴

Είναι αμφισβητήσιμο κατά πόσον αυτός ή ανάλογοι ορισμοί είναι επιτυχείς, τουλάχιστον όσον αφορά τη μεταβολή της συνείδησης του ε. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διαπίστωση ότι με υποβολιμαίες ερωτήσεις επέρχεται, έστω και προσωρινά, μεταβολή των απόψεων του ε.¹⁵ Έτσι, το κριτήριο της στατικότητας/μεταβολής όχι μόνο δεν ενδείκνυται για τον καθορισμό υποκατηγοριών, αλλά, πολύ περισσότερο, δεν μπορεί να αποτελέσει κριτήριο αντικειμενικότητας. Η κοινωνική αλληλεπίδραση, χαρακτηριστικό της συνέντευξης, εμπειριέχει και τη δυνατότητα μεταβολής της συνείδησης και των απόψεων.

Το γενικό συμπέρασμα ως τώρα είναι ότι παραμόρφωση υπάρχει τόσο στην ποσοτική, όσο και στην ποιοτική έρευνα, αφού και στις δύο περιπτώσεις η συλλογή/εξαγωγή της πληροφορίας βασίζεται στη συνέντευξη και καθορίζεται από τη σχέση κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ συνεντευκτού και ερωτωμένου.

Στη συνέχεια θα εξετασθούν εκείνα τα χαρακτηριστικά της συνέντευξης που αποτελούν πηγή παραμόρφωσης, ώστε να καταστεί δυνατή η αξιολόγηση των προτάσεων ή πρακτικών για την αντιμετώπισή της.

Καθοριστικά στοιχεία της κοινωνικής σχέσης Ε ↔ ε

Εφόσον η συνέντευξη είναι μια δυαδική σχέση που πραγματοποιείται δια μέσου του λόγου και μέσα σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον, οι παράγοντες που καθορίζουν το αποτέλεσμα της συνέντευξης, την πληροφορία, μπορούν κατ' αναλογία να ταξινομηθούν σε τέσσερις κατηγορίες:

1. Παράγοντες που συνδέονται με τον ερωτώμενο.
2. Παράγοντες που συνδέονται με το συνεντευκτή.
3. Παράγοντες που συνδέονται με τη γλώσσα.
4. Παράγοντες που συνδέονται με την κατάσταση συνέντευξης.

Η ταξινόμηση αυτή είναι περιγραφική, επειδή ο διαχωρισμός δεν γίνεται με βάση την ανάλυση των μηχανισμών αλληλεπίδρασης

14. Berger, H., *Untersuchungsmethode und soziale Wirklichkeit*, op. cit., σ. 32.

15. Friedrichs, J., *Methoden empirischer Sozialforschung*, op. cit., σ. 198.

μεταξύ των καθοριστικών στοιχείων της συνέντευξης, το πλεονέκτημά της όμως είναι ότι συμπεριλαμβάνει το σύνολό τους και δίνει έτσι μια πρώτη εικόνα της πολυπλοκότητας της συνέντευξης, έστω και αν αυτό γίνεται κυρίως υπό μορφή απαρίθμησης των παραγόντων που επιδρούν.¹⁶

1. Παράγοντες που συνδέονται με τον ερωτώμενο

Οι παράγοντες αυτής της κατηγορίας είναι πολλών ειδών, όπως πολιτιστικοί, μνημονικοί, γνωστικοί, αιτιολογικοί και συγκυριακοί.

Στους πολιτιστικούς παράγοντες κατατάσσεται κατά κύριο λόγο το πολιτιστικό πλαίσιο αναφοράς του ε. Το πλαίσιο αυτό εξηγεί εν μέρει τον τρόπο με τον οποίο ο ε εννοεί τις ερωτήσεις που του τίθενται. Η γλώσσα που μεταχειρίζεται ο ε μπορεί επίσης να υπαχθεί στην κατηγορία αυτή, αλλά το θέμα της γλώσσας είναι τόσο καθοριστικό για τη συνέντευξη, ώστε να αποτελεί μόνο αυτό μια ξεχωριστή κατηγορία.

Από τους συγκυριακούς λόγους μπορούμε να αναφέρουμε τη σημασία του αντικειμένου της έρευνας για τον ε, σημασία που καθορίζεται τόσο σε σχέση με τα προηγούμενα βιώματά του όσο και σε σχέση με ενδιαφέροντα, προβλήματα και ασχολίες του κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας.¹⁷

Τα κίνητρα του ε για να απαντήσει στις ερωτήσεις του Ε περιλαμβάνονται στους αιτιολογικούς παράγοντες.¹⁸

Οι μνημονικοί παράγοντες αναφέρονται στην ικανότητα του ε να ανατρέξει, θυμηθεί έναν αριθμό πληροφοριών που έχουν σχέση

16. Η ταξινόμηση αυτή προτείνεται από τους Ghiglione, R., Matalon, B., *Les enquêtes sociologiques. op. cit.*, σσ. 61-73, και αποτελεί κατά τη γνώμη μας την πιο συστηματική περιγραφική ταξινόμηση.

17. Για παράδειγμα, μπορούμε να φαντασθούμε διάφορες περιπτώσεις. Ας υποθέσουμε ότι αντικείμενο της έρευνας είναι η νοσοκομειακή περίθαλψη. Είναι εύλογο ότι οι απαντήσεις διαφέρουν ανάλογα με τα βιώματα του ερωτώμενου. Διαφορετικά απαντά ο ε εάν δεν έχει νοσηλευθεί ποτέ σε νοσοκομείο, εάν έχει επισκεφθεί νοσηλευόμενος και ανάλογα με την προσωπική σχέση που έχει με αυτούς ή εάν έχει ο ίδιος σχετική εμπειρία και ανάλογα με την έκβαση της ασθένειάς του. Οι απαντήσεις του καθορίζονται και από τη γενική κατάσταση της υγείας του, τις νευρωτικές του επενδύσεις στο θέμα υγείας/ασθένεια κτλ.

18. Σχετικά με τους αιτιολογικούς παράγοντες δλέπε και Fromm, E., *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des dritten Reiches. eine sozialpsychologische Untersuchung*. Stuttgart, 1980, σσ. 75-79. Ο Fromm, θεωρώντας ότι η άρνηση απάντησης συνδέεται

με το θέμα, αλλά και γενικότερα στον ιδιαίτερο τρόπο μετασχηματισμού της μνήμης του ερωτώμενου.

Οι γνωστικοί παράγοντες αναφέρονται στη γνώση που έχει ο ε για το θέμα και στο πλαίσιο αναφοράς του. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για την ερμηνεία των απαντήσεων, αφού το θέμα δεν είναι μόνο εάν ο ε καταλαβαίνει την ερώτηση, αλλά και το τί συγκεκριμένα καταλαβαίνει, αυτό δε συνδέεται άμεσα με το πλαίσιο αναφοράς του.

Από τη σύντομη αυτή απαρίθμηση των παραγόντων που έχουν άμεση σχέση με τον ερωτώμενο και καθορίζουν τη στάση του στη συνέντευξη, διαφαίνεται ήδη πόσο ποικιλόμορφος μπορεί να είναι οι πηγές της παραμόρφωσης και πόσο δύσκολος ο εντοπισμός τους.

Σύμφωνα με μια άλλη, πολύ διαδεδομένη άποψη, οι καθοριστικοί παράγοντες της συνέντευξης κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες, τους αρνητικούς και τους θετικούς.¹⁹ Θετικοί θεωρούνται οι παράγοντες που παρακινούν και παροτρύνουν τον ε να απαντήσει, αρνητικοί, αντίθετα, αυτοί που τον εμποδίζουν. Στην πρώτη κατηγορία υπάγονται κυρίως η ευγένεια, η επιθυμία του να επηρεάσει, η ανάγκη του για επικοινωνία, στη δεύτερη οι μηχανισμοί άμυνας του ε.²⁰ Για τους υποστηρικτές της άποψης αυτής, στόχος της συμπεριφοράς του συνεντευκτού πρέπει να είναι η μεγιστοποίηση των θετικών και η ελαχιστοποίηση των αρνητικών παραγόντων.

άμεσα με το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το αντικείμενο της έρευνας για τον ερωτώμενο, ερμηνεύει τις απαντήσεις και με βάση τη συλλογιστική αυτή. Αντίθετα, είναι πολύ διαδεδομένη πρακτική, η προβληματική σχετικά με την άρνηση απάντησης να περιορίζεται στην αναφορά του εκάστοτε ποσοστού. Αξίζει να σημειωθεί ότι η έρευνα αυτή, πέρα από το επιστημονικό ενδιαφέρον, έχει αξία ιστορικό-ντοκουμέντου, γιατί, ενώ υπάρχουν ορισμένες μελέτες για τις συνθήκες διαδίδωσης των εργατών στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, αυτή είναι η μοναδική με θέμα τη συνείδησή τους για την κοινωνική πραγματικότητα. Η έρευνα αυτή συνδέθηκε στενά με την τύχη του Ινστιτούτου της Φρανκφούρτης για κοινωνική έρευνα, τις εσωτερικές διενέξεις μεταξύ Horkheimer, Adorno και Fromm και την αποχώρηση του Fromm το 1939, έτσι ώστε να πρωτοδημοσιευθεί το 1980, ενώ έγινε στις αρχές της δεκαετίας του '30. Αν λάβουμε δε υπ' όψη την επιστημονική κατάρτιση του Fromm, καθώς και τη συζήτηση που επικρατούσε τότε στο Ινστιτούτο της Φρανκφούρτης για το ρόλο της κοινωνικής ψυχολογίας, τότε είναι αξιοσημείωτο ότι η έρευνα έγινε με ποσοτική μέθοδο.

19. Ενδεικτικά βλέπε Grawitz, M., *Méthodes des sciences sociales*, Paris, 1979, σσ. 709-725. Για την ελληνική βιβλιογραφία, Φίλιας, Β., Παπλάς, Π., κ.ά., *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, σσ. 138-143.

20. «Εφόσον πρόκειται για μια αλληλεπίδραση πρέπει να μελετήσουμε τους δύο όρους: Ο ερωτώμενος και αυτό που τον παρακινεί να μιλήσει, ο συνεντευκτής και η συμπεριφορά που πρέπει να έχει για να βοηθήσει τον ερωτώμενο να μιλήσει και να πεί την αλήθεια». Grawitz, M., *Méthodes des sciences sociales*, op. cit., σ. 710.

Η ύπαρξη του λόγου του ε είναι αναμφισβήτητα η πρώτη και απαραίτητη προϋπόθεση για τη συλλογή της πληροφορίας. Η προβληματική όμως της συνέντευξης δεν εξαντλείται με τη διαμόρφωση μιας τακτικής για να «μιλήσει» ή να «πει την αλήθεια» ο ε. Το ουσιαστικότερο θέμα της παραμόρφωσης παραμένει ανοικτό, εφόσον δεν αντιμετωπίζεται η προβληματική της ερμηνείας του λόγου του ε.

2. Παράγοντες που συνδέονται με τον συνεντευκτή

Καθοριστικοί παράγοντες για τη συνέντευξη και οι οποίοι συνδέονται με το συνεντευκτή είναι το πολιτιστικό και διανοητικό του επίπεδο, το ενδιαφέρον που έχει για το θέμα, οι προσωπικές του απόψεις, η γλώσσα που μεταχειρίζεται, οι τεχνικές που εφαρμόζει.

Οι Ghiglione και Matalon υποδιαιρούν τους παράγοντες αυτούς σε τρεις κατηγορίες μεταβλητών. Η πρώτη κατηγορία αναφέρεται στα φυσικά χαρακτηριστικά του Ε (φύλο, ηλικία, εμφάνιση, κτλ.), η δεύτερη στο πλαίσιο αναφοράς του ως προϊόν της εκπαίδευσης, των εμπειριών, των πολιτικών, ηθικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων, και η τρίτη κατηγορία μεταβλητών έχει σχέση με την ικανότητά του να χειρίζεται τις σχετικές τεχνικές, δηλαδή με την επαγγελματική του κατάρτιση.²¹

Ο Georges Devereux εξετάζει το ρόλο της προσωπικότητας του ερευνητού για τη μελέτη ομάδων και ατόμων με ψυχαναλυτικούς όρους, ως αντιδράσεις αντιμεταβίβασης.²² Τα παραδείγματά του προέρχονται κυρίως από το χώρο της ψυχανάλυσης και της εθνολογίας—κλασικό πεδίο εφαρμογής της ποιοτικής μεθόδου—οι παρατηρήσεις όμως και τα συμπεράσματά του ισχύουν εξ ίσου για όλους τους κλάδους των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Με πολυάριθμα και πολυποίκιλα παραδείγματα δείχνει την άμεση σχέση της προσωπικότητας του ερευνητού με την επιλογή του να μελετήσει ένα συγκεκριμένο αντικείμενο και του τρόπου που θα το μελετήσει (π.χ. θα ενδιαφερθεί για ορισμένες πλευρές του θέματος, ενώ θα αγνοήσει άλλες ή δεν θα μπορέσει να τις διακρίνει).²³ Καταλήγει

21. Ghiglione, R., Matalon, B., *Les enquêtes sociologiques*, op. cit., σσ. 68-71.

22. Devereux, G., *De l'angoisse à la méthode dans les sciences du comportement*, Paris, 1980, σσ. 275-321.

23. *Ibid.*, σσ. 279, 308. Γενικότερα, η δυνατότητα του ερευνητού να διακρίνει την ύπαρξη ορισμένων στοιχείων —προϋπόθεση για την καταγραφή και συλλογή τους—

έτσι σε μια βασική θέση, ότι «η δομή του χαρακτήρα του ερευνητού, στην οποία συμπεριλαμβάνονται οι υποκειμενικές συνιστώσες της επιστημονικής του θεώρησης επιδρά ριζικά στα στοιχεία και συμπεράσματά του».²⁴

Η επικρατέστερη άποψη για την αντιμετώπιση της παραμορφώσης που καθορίζεται από τα χαρακτηριστικά του Ε είναι ότι ο συνεντευκτής πρέπει να είναι επαγγελματίας ικανός να χειρίζεται τις κατάλληλες τεχνικές.

Είναι λοιπόν σημαντικό να εξετάσουμε κατά πόσον οι τεχνικές της συνέντευξης μπορούν πράγματι να εξαλείψουν την παραμορφώση των στοιχείων. Στα πλαίσια αυτά θα παρουσιάσουμε αναλυτικά μια παραδειγματική περίπτωση, την υποβολιμαία ερώτηση.

Η υποβολιμαία ερώτηση

Η υποβολιμαία ερώτηση αποτελεί μια υποκατηγορία της παραμορφωμένης ερώτησης. Ο ορισμός τόσο της μιας όσο και της άλλης παραμένει γενικός και ασαφής. Παραμορφωμένη θεωρείται μια ερώτηση σε σχέση με το αποτέλεσμα της, όταν δηλαδή συνεπάγεται μια παραμορφωμένη απάντηση. Με άλλα λόγια, παραμορφωμένες ερωτήσεις είναι αυτές που επηρεάζουν κατά έναν οποιονδήποτε τρόπο την κατανομή των απαντήσεων. Παραμορφωμένη μπορεί να είναι μια ερώτηση για πολλούς λόγους. Επειδή δεν περιέχει το σύνολο των στοιχείων που είναι απαραίτητα για την απάντησή της,

συνδέεται άμεσα με το κατά πόσο θεωρεί πιθανή την ύπαρξή τους. Δεν δριόσκουμε δηλαδή κάτι επειδή, πολύ απλά, δεν το ψάχνουμε.

Σχετικά με το ρόλο της προσωπικότητας του ερευνητού για την επιλογή του ερευνητικού αντικειμένου, μπορούμε να αναφέρουμε μια περίπτωση από προσωπική εμπειρία. Στα πλαίσια μιας έρευνας για τις συνθήκες κατοικίας στο Δυτικό Βερολίνο, υπήρχε η δυνατότητα επιλογής μεταξύ των ομάδων «υπερήλικες» και «αλλοδαποί» για τη διεξαγωγή ποιοτικών συνεντεύξεων. Καθοριστικοί παράγοντες για την επιλογή της δεύτερης ομάδας ήταν αφ' ενός μεν η ταύτιση με την ομάδα αυτή, αφ' ετέρου δε κάποιες αμνηστικές μεταθέσεις στην ομάδα «υπερήλικες». Τα αποτελέσματα της συνέντευξης με τους δύο διαφορετικούς συνδυασμούς (1. Ε = αλλοδαπός, ε = αλλοδαπός, 2. Ε = Γερμανός, ε = αλλοδαπός) δεν είναι συγκρίσιμα ως προς την ποιότητα, διαφέρουν όμως ως προς την πληροφορία, διότι οι καθοριστικοί παράγοντες είναι διαφορετικοί για την κάθε περίπτωση. Θα ήταν δηλαδή λάθος να ισχυρισθούμε ότι ο ένας ή ο άλλος συνδυασμός δίνει καλύτερα αποτελέσματα, αληθείη μόνον ότι τα αποτελέσματα είναι διαφορετικά.

24. *Ibid.*, σ. 275.

Το στοιχείο της παραμόρφωσης στην εμπειρική κοινωνική έρευνα

επειδή περιέχει «φορτισμένες» λέξεις ή επειδή περιέχει προσδοκία ή υποβολή, όπως είναι η περίπτωση της υποβολιμαίας ερώτησης.²⁵ Έχει διαπιστωθεί ότι η παραμορφωμένη ερώτηση μπορεί να επηρεάσει τις απαντήσεις προς την κατεύθυνση της παραμόρφωσης ακόμα και σε ποσοστό μέχρι 90%.²⁶ Μια άλλη συνέπεια της παραμορφωμένης ερώτησης μπορεί να είναι η βραχυπρόθεσμη μεταβολή της άποψης του ερωτώμενου.²⁷

Ο ορισμός της υποβολιμαίας ερώτησης, παρόλο που ο όρος έχει καθιερωθεί προ πολλού, είναι επίσης ασαφής, η αναφορά στο είδος αυτό της ερώτησης γίνεται συχνά χωρίς κανέναν ορισμό.

Οι Stephen Richardson, Barbara Snell Dohrenwend και David Klein θεωρούν ότι, σύμφωνα με τη χρήση του όρου στην ειδική βιβλιογραφία, το κύριο χαρακτηριστικό των υποβολιμαίων ερωτήσεων είναι πως εμπεριέχουν προσδοκίες και προϋποθέσεις.²⁸ Στην πρώτη περίπτωση, η διατύπωση της ερώτησης αφήνει να εννοηθεί ποια απάντηση περιμένει ο συνεντευκτής από τον ερωτώμενο, εκφράζεται δε η προσδοκία με τη σύνταξη ή με τη λογική δομή της ερώτησης ή και τον ιδιαίτερο τονισμό της στον προφορικό λόγο. Η περίπτωση της ερώτησης που περιέχει κάποια υπόθεση είναι πολύ συνηθέστερη, σε τελευταία ανάλυση είναι αδύνατο να διατυπωθεί οποιαδήποτε ερώτηση που να μη βασίζεται σε κάποια προηγούμενη πληροφορία.

Επειδή οι παραμορφωμένες ερωτήσεις οδηγούν σε παραμορφωμένα συμπεράσματα, η πάση θυσία αποφυγή τους είναι ένας από τους χρυσούς και απαράβατους κανόνες της εμπειρικής έρευνας. Ο κανόνας αυτός ελάχιστα έχει αμφισβητηθεί, γενικώς ισχύει ότι οι ερωτήσεις δεν πρέπει να περιέχουν καμιά ένδειξη ως προς τη «σωστή» απάντηση, δεν πρέπει δηλαδή να εμπεριέχουν ή να εκμαιεύουν μια συγκεκριμένη απάντηση.²⁹

Αξίζει να σημειωθεί ότι η συζήτηση για την υποβολιμαία ερώτηση αναπτύχθηκε αρχικά στο χώρο των νομικών επιστημών και με άξονα τις συνέπειες τέτοιου είδους ερωτήσεων κατά την ανάκριση για τον κατηγορούμενο ή τον κατηγορο. Στη συνέχεια μεταφέρθηκε η συζήτηση στην εμπειρική κοινωνική έρευνα.

25. Friedrichs, J., *Empirische Sozialforschung*, *op. cit.*, σ. 197.

26. *Ibid.*, σ. 198.

27. *Ibid.*, σ. 198.

28. Richardson, S., Dohrenwend, B., Klein, D., «Die Suggestionsfrage. Erwartungen und Unterstellungen im Interview», in: Hopf, C., Weingarten, E., *Qualitative Sozialforschung*, *op. cit.*, σ. 206.

29. *Ibid.*, σ. 206-210.

Οι Richardson, Dohrenwend και Klein διεξάγουν το 1960 μια έρευνα με στόχο τη διερεύνηση της χρήσης και των συνεπειών της υποβολιμαίας ερώτησης και χρησιμοποιούν τρεις διαφορετικούς τύπους συνεντευκτών:

1. Ερευνητές με μεγάλη ερευνητική πείρα.
2. Σπουδαστές με σύντομη (τετράμηνη) προετοιμασία.
3. Μη ειδικευμένους.

Υπέθεσαν ότι η δυνατότητα αποφυγής της υποβολιμαίας ερώτησης είναι συνάρτηση της επαγγελματικής κατάρτισης των συνεντευκτών και ότι οι έμπειροι ερευνητές θα ήταν πολύ περισσότερο από τους άλλους ικανοί να την αποφύγουν.

Τα αποτελέσματα της έρευνας διέψευσαν την υπόθεση αυτή. Το ένα τρίτο περίπου των ερωτήσεων που έθεσαν οι έμπειροι ερευνητές ήταν υποβολιμαίες και το ποσοστό αυτό ήταν μόνο ελαφρώς κατώτερο από το ανάλογο ποσοστό για τις δύο άλλες κατηγορίες. Η στατιστική ανάλυση επιβεβαίωσε ότι δεν υπάρχει σχέση μεταξύ επαγγελματικής κατάρτισης του συνεντευκτού και υποβολιμαίας ερώτησης. Ένα άλλο θέμα που διερευνήθηκε ήταν κατά πόσον οι απαντήσεις σε υποβολιμαίες ερωτήσεις ήσαν συχνότερα παραμορφωμένες από τις απαντήσεις σε ερωτήσεις που δεν περιείχαν υποβολή. Και πάλι η αρχική υπόθεση δεν επιβεβαιώθηκε, η στατιστική ανάλυση έδειξε ότι η ορθότητα της απάντησης ήταν ανεξάρτητη από το αν η ερώτηση περιείχε ή όχι υποβολή.

Τα αποτελέσματα αυτά οδήγησαν τους Richardson, Dohrenwend και Klein να αναρωτηθούν εάν η χρήση της υποβολιμαίας ερώτησης θα έπρεπε πράγματι να είναι απαγορευτική. Από το γεγονός ότι χρησιμοποιείται σχεδόν εξ ίσου από έμπειρους ερευνητές και από μη ειδικευμένους συνεντευκτές, συμέραναν ότι το είδος αυτό της ερώτησης επηρεάζει θετικά την απάντηση, υπό τον όρο όμως ότι η υπόθεση ή η προσδοκία που εμπεριέχει βασίζονται σε σωστή πληροφόρηση. Σε αντίθεση λοιπόν με βασικούς κανόνες της έρευνας, θεωρούν ότι η υποβολιμαία ερώτηση συμβάλλει στη μεγιστοποίηση της συνέντευξης σε πληροφορίες.

Η πρότασή τους τελικά δεν επεκράτησε και η υποβολιμαία ερώτηση εξακολουθεί να θεωρείται βαρύτερο σφάλμα. Ωστόσο, είναι σημαντική η διαπίστωσή τους ότι η χρήση υποβολιμαίων ερωτήσεων είναι ανεξάρτητη από την επαγγελματική κατάρτιση του συνεντευκτού. Κατά τη γνώμη μας, οι αιτίες του φαινομένου έχουν σχέση με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Ε, το πλαίσιο αναφοράς του και τις μεταδιβάσεις του κατά τη διάρκεια της συνέντευξης,

δηλαδή με το σύνολο των παραγόντων που δεν ελέγχονται με μοναδικό εφόδιο την επαγγελματική κατάρτιση.

Ένας βασικός κανόνας της τεχνικής της συνέντευξης είναι η μη επιρροή του ερωτωμένου. Τα ερευνητικά αποτελέσματα σχετικά με την υποβολιμαία ερώτηση που αναφέρθηκαν, δείχνουν τη δυσκολία πραγματοποίησης αυτού του στόχου.

Τα συμπεράσματα της έρευνας αυτής, που έγινε με ελεύθερες συνεντεύξεις, παρουσιάζουν ενδιαφέρον και για τη συζήτηση ως προς την υπεροχή της ποιοτικής ή της ποσοτικής μεθόδου. Οι υποστηρικτές της ποιοτικής μεθόδου θεωρούν ότι ένας βασικός λόγος της υπεροχής της έγκειται στο γεγονός ότι η τεχνική της ελεύθερης συνέντευξης επιτρέπει τη μη επιρροή του ερωτωμένου από τη στάση του συνεντευκτού. Η μη επιρροή επιτυγχάνεται με τις δομημένες ερωτήσεις με αποτέλεσμα ο ε να μιλήσει για πράγματα που ο ίδιος θεωρεί σημαντικά, ενώ, αντιθέτως, με το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο προσεγγίζεται κυρίως η γνώμη του πάνω σ' αυτά που σκέπτεται ο Ε.³⁰ Οι Robert K. Merton και Patricia L. Kendall υπεστήριξαν την άποψη αυτή στα πλαίσια μελετών για την εντοπισμένη συνέντευξη που είναι μια ειδική περίπτωση της ελεύθερης συνέντευξης.³¹ Η έρευνα των Richardson, Dohrenwend και Klein για την υποβολιμαία ερώτηση αμφισβήτησε τη δυνατότητα πραγματοποίησης της μη επιρροής και, κατά συνέπεια, κλονίζει ένα βασικό επιχείρημα για την υπεροχή της ποιοτικής μεθόδου. Τα συμπεράσματα για την υποβολιμαία ερώτηση είναι επίσης αντίθετα προς την άποψη των Merton και Kendall ότι η διεξαγωγή μιας επιτυχημένης συνέντευξης είναι αποκλειστικά θέμα εκπαίδευσης και οπωσδήποτε ανεξάρτητη από τη δέξιν τεχνική του συνεντευκτού.³²

30. Merton, R., Kendall, P., «Das fokussierte Interview», in: Hopf, C., Weingarten, E., *Qualitative Sozialforschung*, op. cit., σ. 179.

31. Η εντοπισμένη συνέντευξη αναπτύχθηκε από τους Herta Herzog και Robert Merton στα πλαίσια σειράς ερευνών για τα μαζικά μέσα επικοινωνίας και κυρίως για τις ψυχολογικές επιπτώσεις ορισμένων ραδιοφωνικών εκπομπών, φιλμ, κτλ., και γενικότερα πολεμικής προπαγάνδας κατά τη διάρκεια του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Η πληροφορία είναι ενδεικτική για την εξάρτηση της ανάπτυξης της έρευνας από τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. *Ibid.*, σ. 173.

32. *Ibid.*, σσ. 177-178.

Αξιοσημείωτη είναι η αντιφατική θέση ορισμένων μεθοδολόγων που, ενώ απαριθμούν τις κατάλληλες τεχνικές της συνέντευξης υπογραμμίζοντας την αναγκαιότητα τήρησης των κανόνων, δηλώνουν ταυτόχρονα ότι η συνέντευξη, πολύ περισσότερο από τεχνική, είναι τέχνη. Ενδεικτικά, βλέπε Grawitz, M., *Méthodes des sciences sociales*, op. cit., σ. 710.

Το παράδειγμα της υποβολιμαίας ερώτησης συμβάλλει στην τεκμηρίωση της αρχικής υπόθεσης για τη μη δυνατότητα σύγκρισης της ποιοτικής και της ποσοτικής μεθόδου με κριτήριο την παραμόρφωση των στοιχείων. Και οι δύο μέθοδοι εφαρμόζουν μια τεχνική με κοινά χαρακτηριστικά, είτε με τη μορφή της ελεύθερης συνέντευξης, είτε με τη μορφή του τυποποιημένου ερωτηματολογίου. Η άποψη περί υπεροχής της μιας ή της άλλης μεθόδου δεν ευσταθεί εφόσον μια κύρια αιτία της παραμόρφωσης είναι οι καθοριστικοί παράγοντες της συνέντευξης. Επί πλέον, προκύπτει η αδυναμία της τεχνικής για μια ουσιαστική αντιμετώπιση της παραμόρφωσης.

3. Παράγοντες που συνδέονται με τη γλώσσα

Η γλώσσα, το μέσο επικοινωνίας μεταξύ του ε και του Ε, αποτελεί αναμφισβήτητα ένα σημαντικό παράγοντα παραμόρφωσης της πληροφορίας. Στην ειδική βιβλιογραφία υπογραμμίζεται η σημασία της διατύπωσης της ερώτησης και της επιλογής των λέξεων, ώστε η ερώτηση να είναι όχι μόνο κατανοητή για κάθε ερωτώμενο, αλλά και να έχει την ίδια σημασία για όλους.

Μια από τις μεγαλύτερες δυσκολίες για τη σύνταξη του ερωτηματολογίου είναι η διαφορετική γλώσσα του συντάκτου (ερευνητού, συνεντευκτού) και του ερωτωμένου. Ένας τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος είναι η διεξαγωγή ελεύθερων συνεντεύξεων και εν συνεχεία προέρευνας με στόχο τη διόρθωση γλωσσικών σφαλμάτων. Γενικά, ισχύει ότι η γλώσσα πρέπει να είναι απλή, ότι πρέπει να αποφεύγονται οι ασάφειες, οι λέξεις με διφορούμενη σημασία, η υποβολή. Αλλά και η πιο πιστή εφαρμογή των κανόνων σύνταξης του ερωτηματολογίου δεν επαρκεί για να αντιμετωπισθεί ικανοποιητικά η παραμόρφωση που πηγάζει από τη γλώσσα. Οι ερωτώμενοι ανήκουν συνήθως σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, και στη γλώσσα τους εκφράζονται οι διαφορές αυτές. Αλλά και αντίστροφα, ερωτώμενοι διαφορετικών κοινωνικών ομάδων αντιλαμβάνονται διαφορετικά την ίδια ερώτηση.³³ Οι δυνατές λύσεις είναι δύο: Η

33. Πρέπει να σημειωθεί η δυσκολία εκμάθησης γλωσσικών ιδιωμάτων ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων. Κατά κανόνα, ο ερευνητής δεν έχει τη δυνατότητα αυτή διότι η εκμάθησή τους δεν είναι τυποποιημένη όπως είναι η εκμάθηση της κοινής καθομιλούμενης. Αλλά ακόμα και αν μπορούσε να ξεπεραστεί η δυσκολία αυτή, ως πρόβλημα θα παρέμενε η αντίδραση του ε όταν διαπιστώνει ότι η γλώσσα του Ε δεν αντιστοιχεί στην κοινωνική του θέση. Το γλωσσικό θέμα δεν περιορίζεται στο λεξιλόγιο, σημασία έχει επίσης ο τόνος, ο ρυθμός της γλώσσας. Σχετικά βλέπε Sapir. E., *Anthropologie*, Paris, 1967, σσ. 55-67.

έρευνα περιορίζεται σε μια ομάδα ατόμων με ομοιογενή γλώσσα, ή επιλέγεται ένα ομοιογενώς κατανοητό ερωτηματολόγιο.

Η πρώτη περίπτωση έχει άμεσες συνέπειες για την έκταση της έρευνας και για το λόγο αυτό δεν εφαρμόζεται, εκτός αν το αντικείμενο της έρευνας είναι η μελέτη μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.³⁴ Στη δεύτερη περίπτωση, τα αποτελέσματα της έρευνας δεν μπορεί παρά να είναι αρκετά φτωχά, εφόσον οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες ανάγονται με το κοινό λεξιλόγιο σε ό,τι έχουν κοινό μεταξύ τους, ενώ οι διαφορές τους εκμηδενίζονται.

Στην πράξη εφαρμόζεται συνήθως η δεύτερη περίπτωση, η έρευνα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες με ομοιογενές ερωτηματολόγιο στην κοινή καθομιλουμένη.³⁵ Ο Hartwig Berger επισημαίνει το είδος της παραμόρφωσης που πηγάζει από τη χρήση της γλώσσας αυτής. Η συνέπεια είναι ότι μόνο «περιορισμένα κομμάτια κοινωνικής συνείδησης μπορεί να προσεγγισθούν μ' αυτήν. Έχει ως αποτέλεσμα απώλεια αντικειμενικότητας υπό την έννοια ιδεολογικών παραμορφώσεων των αποτελεσμάτων της παρατήρησης».³⁶ Η ουσία είναι ότι στην κοινή καθομιλουμένη εκφράζεται η κυριαρχη ιδεολογία, η ίδια ιδεολογία που κυριαρχεί στην εκπαίδευση και στα μαζικά μέσα επικοινωνίας. Έτσι, η διατύπωση του ερωτηματολογίου στη γλώσσα αυτή συνεπάγεται περιορισμούς ως προς τη δυνατότητα έκφρασης «κοινωνικών προσανατολισμών που είναι αποτέλεσμα μιας αυτόνομης επεξεργασίας της κοινωνικής πραγματικότητας».³⁷

Εφόσον η έρευνα διεξάγεται κάτω από συνθήκες κοινωνικής εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, η επιλογή της κοινής καθομιλουμένης αποτελεί προσαρμογή του ερωτηματολογίου στους ιδεολογικούς

34. Ωστόσο, γλωσσικό πρόβλημα υπάρχει ακόμα και στην περίπτωση επιλογής μιας ομοιογενούς κοινωνικής ομάδας. Ας υποθέσουμε για παράδειγμα ότι η έρευνα διεξάγεται σε εργάτες μιας συγκεκριμένης βιομηχανίας με αντικείμενο τις συνθήκες εργασίας. Σύμφωνα με ορισμένα κριτήρια, όπως θέση στην παραγωγή, χαρακτηριστικά της παραγωγής, οι ερωτώμενοι αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα. Είναι όμως προφανές ότι οι ερωτώμενοι αντιλαμβάνονται διαφορετικά τις ερωτήσεις ανάλογα με τις πολιτικές τους πεποιθήσεις. Βλέπε Kem, M., Schumann, M., *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*. Frankfurt/Main, 1970.

35. Θεωρητικά μπορούμε να φαντασθούμε την περίπτωση μιας έρευνας που διεξάγεται με διαφορετικά ερωτηματολόγια, διατυπωμένα στο γλωσσικό ιδίωμα των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Οι δυσκολίες τεχνικής φύσεως μπορούν να αντιμετωπισθούν, το άλλοτο πρόβλημα είναι το θέμα της απόλυτης γλωσσικής αντιστοιχίας.

36. Berger, H., *Untersuchungsmethode und soziale Wirklichkeit*, op. cit., σ. 85.

37. *Ibid.*, σ. 87.

προσανατολισμούς της κυρίαρχης τάξης.³⁸ Η χρήση της γλώσσας αυτής είναι λοιπόν εμπόδιο για την προσέγγιση απόψεων και προδιαθέσεων που για να εκφραστούν χρειάζονται όροι που δεν υπάρχουν στην κοινή καθομιλουμένη, ακριδώς ειλειδή δεν υπάρχει η ανάλογη εννοιολογική αντιστοιχία. Αποτέλεσμα λοιπόν της χρήσης της κοινής καθομιλουμένης στην έρευνα είναι η εξής διπλή παραμόρφωση: Η παραμόρφωση των κοινωνικών ομάδων δια μέσου της εξίσωσής τους ως προς τα κοινά τους στοιχεία και η παραμόρφωση των στοιχείων, αποτέλεσμα της μη ουδετερότητας της γλώσσας.

4. Παράγοντες που συνδέονται με την κατάσταση συνέντευξης

Μια τελευταία κατηγορία παραγόντων που καθορίζουν την παραμόρφωση της πληροφορίας είναι οι παράγοντες που συνδέονται με την κατάσταση συνέντευξης. Όπως και οι άλλες κατηγορίες που αναφέρθηκαν, έτσι και αυτή η κατηγορία έχει παραμορφωτικές επιπτώσεις, είτε η έρευνα διεξάγεται με ποιοτική, είτε με ποσοτική μέθοδο.

Σ' αυτήν την κατηγορία υπάγονται οι συνθήκες διεξαγωγής της συνέντευξης, όπως ο τόπος διεξαγωγής της (στο σπίτι του ε, στον τόπο εργασίας του, στα γραφεία του φορέα της έρευνας, στο δρόμο, κτλ.), ο χρόνος που διαθέτει ο ε σε σχέση με το χρόνο που χρειάζεται για τη συνέντευξη, ο ερευνητικός φορέας, η άποψη του ε για το φορέα, καθώς και οι μεταβιβάσεις του σχετικά με το ρόλο του Ε. Υπάρχει ασφαλώς διαφορά αν η έρευνα γίνεται από δημόσια υπηρεσία, πανεπιστήμιο ή ανάλογο ίδρυμα ή ιδιωτικό γραφείο. Οι παράγοντες αυτοί είναι αρκετά γνωστοί, ώστε αρκεί απλώς να τους αναφέρουμε.

Αντίθετα, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η συνέντευξη εμπεριέχει το στοιχείο της κυριαρχίας. Ήδη αναφέρθηκε ότι στη συνέντευξη η επικοινωνία Ε-ε είναι ασυμμετρική. Η συνέπεια είναι ότι η κατάσταση συνέντευξης συνεπάγεται την κατευθυντική δία του ερωτώντος με αποτέλεσμα ο ε να προσαρμόζει τις απαντήσεις του σύμφωνα μ' αυτό που υποθέτει ότι ο Ε επιθυμεί να ακούσει ή σύμφωνα με τις απόψεις του ερευνητικού φορέα, όπως τουλάχιστον ο ερωτώμενος τις υποθέτει. Ιδιαίτερα οι ερωτώμενοι που ανήκουν σε καταπιεσμένες κοινωνικές τάξεις έχουν την τάση να προσαρμόζουν τις απαντήσεις τους κατά τρόπο ώστε αυτές να εναρμονίζονται με την

38. *Ibid.*, σ. 87.

κυρίαρχη ιδεολογία. Συχνά, η συνέντευξη σημαίνει γι' αυτούς έναν έμμεσο έλεγχο των συνθηκών της ζωής τους. Άλλωστε, η μορφική αναλογία με άλλες καταστάσεις κυριαρχίας (π.χ. πρόσληψη σε εργασία, σχέσεις με αστυνομικές αρχές ή δημόσιες υπηρεσίες) είναι προφανής.³⁹ Η προσπάθεια του συνεντευκτού να πείσει τον ερωτώμενο ότι ο σκοπός της συνέντευξης εξυπηρετεί το καλό «όλων» είναι συνήθως μάταιη. Αλλά ακόμα και αν ο ερωτώμενος πεισθεί ότι η έρευνα γίνεται και προς όφελός του, η πιθανότερη συνέπεια είναι ότι περιμένει βοήθεια από το συνεντευκτή για προσωπικά του προβλήματα που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με το αντικείμενο της έρευνας. Θα προσπαθήσει δηλαδή να διευρύνει το ρόλο του Ε, για παράδειγμα ως κοινωνικού λειτουργού. Στα σχετικά όμως αιτήματα ή προσδοκίες ο Ε συνήθως δεν μπορεί ή δεν θέλει να ανταποκριθεί. Επόμενο είναι ότι ο ερωτώμενος θεωρεί τη στάση του συνεντευκτού αντιφατική, τουλάχιστον ως προς την αρχική εξήγηση που του δόθηκε για το δήθεν προσωπικό του όφελος από την έρευνα.

Σχετικά μπορεί να αναφερθεί ένα παράδειγμα από προσωπική εμπειρία. Αντικείμενο της έρευνας ήταν οι συνθήκες διεξαγωγής ενός κρατικού προγράμματος αναπαλαίωσης σε μια εργατική συνοικία του Δυτικού Βερολίνου, το Kreuzberg. Ερευνητικός φορέας ήταν το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Δυτικού Βερολίνου.⁴⁰ Η προσέγγιση των ερωτώμενων έγινε με επιστολή του αρμόδιου Υπουργείου για την πραγματοποίηση του προγράμματος. Οι ερωτώμενοι εκλήθησαν να συμμετάσχουν στην έρευνα, ώστε να συμβάλουν στην εκπόνηση προγραμμάτων που να ανταποκρίνονται περισσότερο στις ανάγκες τους και στην επίλυση των προβλημάτων που συνεπάγονται τέτοιου είδους προγράμματα για τους κατοίκους.

Ένα από τα εξώτερα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι ερωτώ-

39. Μια τέτοια ακραία περίπτωση είναι η έρευνα των Neuloch, O., κ.ά., *Der ostafrikanische Arbeiter zwischen Schamba und Maschine*, 1969. Η έρευνα αυτή αναφέρεται σε βιομηχανικούς εργάτες στην Κένυα και την Ουγκάντα και στις συνθήκες της εργασίας τους. Επρόκειτο κυρίως για εργάτες που είχαν πρόσφατα εγκαταλείψει τις αγροτικές περιοχές, διατηρούσαν όμως στενές σχέσεις με τα μέλη της οικογένειας που παρέμεναν στα χωριά. Στην πόλη ζούσαν με τον εφιάλτη της ανεργίας. Οι ερωτώμενοι πρέπει να υπέθεσαν ότι η έρευνα γίνεται από τον εργοδότη με στόχο τον αναπροσδιορισμό των ημερομισθίων ή ακόμα και απολύσεις. Έτσι, μετά τη συνέντευξη, ρωτούσαν το συνεντευκτή αν απάντησαν σωστά ή αν «πέρασαν». Βλέπε σχετικά την ανάλυση του Berger, H., *Untersuchungsmethode und soziale Wirklichkeit*, op. cit., σσ. 71-74.

40. Dieser, H., Kouvelis, A., *Die Betroffenheit der Mieter durch du ZIP-Modernisierung*, Berlin, 1980.

μενοι ήταν οι απαράδεκτες συνθήκες προσωρινής μεταστέγασης μέχρι την οριστική εγκατάσταση στην αναπαλαιωμένη κατοικία. Δεν είναι λοιπόν περιέργο ότι απευθύνθηκαν στους ερευνητές ζητώντας άμεσα βοήθεια για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων. Οι ερευνητές όμως δεν ήταν σε θέση να συνεισφέρουν αποτελεσματικά, εφόσον την ευθύνη είχε το αρμόδιο Υπουργείο. Έτσι, η στάση των ερευνητών καθορίστηκε τελικά από την εκάστοτε πολιτική τοποθέτηση.

Το ίδιο ακριβώς ισχύει για οποιαδήποτε έρευνα και εφόσον ο ερωτώμενος πεισθεί ότι η έρευνα γίνεται προς όφελός του και ότι τον αφορά άμεσα. Προβάλλοντας τις ανάγκες του, τα αιτήματά του και τις προσδοκίες του, αναγκάζει τον ερευνητή/συνεντευκτή να τοποθετηθεί. Η τοποθέτηση αυτή είναι πάντα πολιτική και αναιρεί την οποιαδήποτε ψευδαίσθηση για αντικειμενικότητα και ουδετερότητα της έρευνας. Οι δυνατότητες επιλογής του ερευνητού δεν είναι άπειρες, η συγκεκριμένη στάση του αντιστοιχεί σε μια από τις εξής τοποθετήσεις:

1. Καμιά ανάμειξη. Ο ερευνητής περιορίζεται στη «δουλειά» του, αρκείται στην πραγματοποίηση της συνέντευξης.
Θέμα: ερωτώμενος = αντικείμενο εκμετάλλευσης στο «δωμά της επιστήμης».
2. Ο ερευνητής αναφέρει ή και υπογραμμίζει το πρόβλημα στην ερευνητική έκθεση και θεωρεί ότι εφόσον η έκθεση κοινοποιείται στους αρμόδιους—Υπουργείο, δημόσια υπηρεσία, οργανισμό, κτλ.—έκανε το χρέος του ως ερευνητής και πολίτης.
3. Ο ερευνητής παρεμβαίνει προσωπικά στις αρμόδιες υπηρεσίες με στόχο την εξεύρεση λύσεων για τις πιο οξείες περιπτώσεις.
Θέμα: Εφησυχασμός της συνείδησης, φιλανθρωπία και εξατομίκευση ενός γενικότερου προβλήματος.
4. Ο ερευνητής τοποθετείται πολιτικά απέναντι του προβλήματος. Εξαντλεί μεν κάθε δυνατότητα αντιμετώπισης στα πλαίσια της ερευνητικής του δραστηριότητας, αλλά παράλληλα απευθύνεται και σε πολιτικές οργανώσεις.
Θέμα: Ρήξη του ερευνητού με τον ερευνητικό φορέα ή μέσα στην ερευνητική ομάδα εάν δεν υπάρχει ταύτιση πολιτικής τοποθέτησης.

Σε κάθε περίπτωση το γενικό συμπέρασμα παραμένει το ίδιο: Η μη ουδετερότητα και αντικειμενικότητα της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας και η εξάρτησή της από τις πολιτικές τοποθετήσεις ερωτώντων και ερωτωμένων.

Η αντιμετώπιση της παραμόρφωσης

Παρόλο που γενικώς δεν αμφισβητείται ότι η κοινωνική κατάσταση αποτελεί καθοριστικό συντελεστή της συνέντευξης, η μεθοδολογική συζήτηση στην εμπειρική κοινωνική έρευνα χαρακτηρίζεται από την εμμονή στο αίτημα για αντικειμενικότητα των αποτελεσμάτων. Η αντιπαράθεση της ποιοτικής και της ποσοτικής μεθόδου δεν ξεφεύγει από το σχήμα αυτό. Έτσι, οι υποστηρικτές της μιας ή της άλλης μεθόδου ισχυρίζονται ότι μόνο η μέθοδος αυτή επιτρέπει την αντικειμενική ή περισσότερο αντικειμενική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας σε σχέση με την άλλη μέθοδο.

Και στις δύο περιπτώσεις το αποτέλεσμα είναι το ίδιο, η ανάπτυξη της τεχνικής. Η προσπάθεια στρέφεται σχεδόν αποκλειστικά στον έλεγχο και την απομόνωση των συντελεστών που λόγω της ειδικής κατάστασης της συνέντευξης και της ειδικής κοινωνικής σχέσης μεταξύ του Ε και του ε υπεισέρχονται στα αποτελέσματα ως μεταβλητές παραμόρφωσης.⁴¹

Όσον αφορά την ποιοτική μέθοδο, οι προσπάθειες συγκεντρώνονται στη στάση του συνεντευκτού και καταλήγουν στην απαρίθμηση μιας σειράς κανόνων συμπεριφοράς κατά τη διάρκεια της συνέντευξης με κύριο στόχο την επίτευξη της μη επιρροής. Οι κανόνες όμως συμπεριφοράς για τον Ε βασίζονται στην ψυχοθεραπευτική πρακτική και συνεπώς η εφαρμογή τους θέτει επιτακτικά το ζήτημα μιας ανάλογης, δηλαδή ψυχοθεραπευτικής, εκπαίδευσης του συνεντευκτού.

Τα προσόντα όμως που θεωρούνται απαραίτητα για τον Ε αποτελούν ήδη ένα σημαντικό περιοριστικό παράγοντα για τη διεξαγωγή μιας έρευνας με ποιοτική μέθοδο. Η επικρατέστερη και συνήθως εφαρμοζόμενη άποψη είναι ότι ο συνεντευκτής πρέπει να ταυτίζεται με τον ερευνητή. Στο σημείο αυτό η ποιοτική μέθοδος μειονεκτεί σοβαρά σε σύγκριση με την ποσοτική, όπου οι συνεντευκτές είναι είτε επαγγελματίες, είτε μη ειδικευμένοι, με βραχυχρόνια μόνο προετοιμασία. Ο περιορισμός αυτός καταλήγει στην πρακτική αδυναμία διεξαγωγής έρευνας με ποιοτική μέθοδο, εάν οι συνεντευκτές, σύμφωνα με τους κανόνες διεξαγωγής της συνέντευξης, θα έπρεπε να διαθέτουν επί πλέον και ψυχοθεραπευτική κατάρτιση.⁴²

41. Berger, H., *Untersuchungsmethode und soziale Wirklichkeit*, op. cit., σ. 34.

42. Η άποψη αυτή αποτελεί μια από τις βασικές θέσεις του Georges Devereux. Βλέπε Devereux, G., *De l'angoisse à la méthode dans les sciences du comportement*, op. cit. Βλέπε επίσης τα συμπεράσματα ενός συνεδρίου στο Essen το 1977, όπου επίσης υλο-

Η προσπάθεια ελέγχου της παραμόρφωσης της πραγματικότητας έχει διαφορετικές συνέπειες για την εξέλιξη των τεχνικών της ποσοτικής μεθόδου. Σχηματικά, το πρόβλημα αντιμετωπίζεται με μια όλο και περισσότερο προχωρημένη μαθηματικοποίηση της ερευνητικής διαδικασίας. Η υποτιθέμενη ουδετερότητα της μαθηματικής ανάλυσης αποτελεί συχνά αιχμή του σπαθιού στην αντικειμενικότητα των αποτελεσμάτων. Κοινό όμως χαρακτηριστικό όλων των τεχνικών ανάλυσης στοιχείων είναι η δυσκολία να μεταφραστούν σε όρους κοινωνιολογικούς οι συνέπειες των μαθηματικών αξιωμάτων πάνω στα οποία βασίζονται οι τεχνικές αυτές ή και σιωπηρά εμπειρούν.⁴³

Η παραμόρφωση της πραγματικότητας, όπως εκφράζεται μέσα από τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας, αντιμετωπίζεται και στις δύο περιπτώσεις με την εξειδίκευση της μεθόδου. Στη μεν ποιοτική μέθοδο πεισιέρχονται καθοριστικά ψυχαναλυτικές κατηγορίες, στη δε ποσοτική μέθοδο μαθηματικές. Η ουσία όμως του προβλήματος παραμένει αμετάβλητη επειδή στηρίζεται στις κοινωνικές συνθήκες συλλογής της πληροφορίας. Ανεξάρτητα από το κόστος (σε χρόνο ή χρήμα) που συνεπάγεται η εφαρμογή προωθημένων τεχνικών, είναι αμφισβητήσιμο κατά πόσον επιτυγχάνεται ένας αξιόλογα μεγαλύτερος έλεγχος των μεταβλητών παραμόρφωσης. Στο βαθμό όμως που η παραμόρφωση της πληροφορίας καθορίζεται από τον τρόπο συλλογής της, τη συνέντευξη, και δημιουργείται από την κοινωνική και προσωπική σχέση μεταξύ συνεντευκτού και ερωτώμενου, πρέπει να δεχθούμε τα εξής:

1. Η παραμόρφωση παραμένει εφόσον ο τρόπος συλλογής της πληροφορίας εξακολουθεί να είναι ο ίδιος.
2. Οποιαδήποτε δυνατότητα διαφοροποίησης της παραμόρφωσης συνδέεται άμεσα με τη διαφοροποίηση της συλλογής της πληροφορίας.
3. Αν υποθεθεί ότι υπάρχει δυνατότητα πλήρους εξάλειψης της παραμόρφωσης, αυτή προϋποθέτει αναγκαστικά ένα ριζικά διαφορετικό τρόπο συλλογής της πληροφορίας.

στηρίζεται η αναγκαιότητα ενσωμάτωσης της ψυχαναλυτικής θεωρίας στην κοινωνική έρευνα. Soeffner, H.-G., *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Stuttgart, 1979.

43. «Επί πλέον, προτιμάμε να επισημάνουμε τον κίνδυνο μιας μεθοδολογικής φυγής προς τα μπρος που παρατηρείται σήμερα σε ορισμένους ειδικούς: Κατέχοντας ήδη ανεπαρκώς τις βασικές μεθόδους, θεωρούν ότι είναι περισσότερο επιστημονικοί όταν καταφεύγουν σε εξεζητημένες τεχνικές, τις υποθέσεις και τα όρια των οποίων δεν γνωρίζουν καλά». Ghiglione, R., Matalon, B., *Les enquêtes sociologiques*. op. cit., σ. 21.

Έτσι, τα αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών θα εξακολουθούν να εμπεριέχουν το στοιχείο της παραμόρφωσης εφόσον, προς το παρόν τουλάχιστον, δεν υπάρχει κανένας ριζικά διαφορετικός τρόπος συλλογής της πληροφορίας. Ένας τέτοιος τρόπος μόνο αρνητικά θα μπορούσε να προσδιορισθεί ως τρόπος συλλογής που αποδραμεύεται από τη σχέση Εξε. Η ίδια αποδέσμευση θα πρέπει να ισχύει και για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων.

Εφόσον λοιπόν η παραμόρφωση αποτελεί συστατικό στοιχείο τόσο της ποσοτικής όσο και της ποιοτικής μεθόδου, είναι απαραίτητο να συνειδητοποιήσει ο ερευνητής το πρόβλημα, αυτό δε όχι μόνο θεωρητικά, αλλά κυρίως ενσωματώνοντάς το στην προβληματική της έρευνας και στην επεξεργασία των στοιχείων. Πόσο δύσκολο είναι αυτό στην πράξη αποδεικνύεται από την πληθώρα των ερευνητικών εκθέσεων που να μεν περιέχουν εκτενή περιγραφή της επιλογής του δείγματος, αλλά δεν παρέχουν συνήθως ούτε την ελάχιστη πληροφορία σχετικά με την παραμόρφωση των στοιχείων, ειδικότερα δε όσον αφορά την παραμόρφωση που συνδέεται άμεσα με το πρόσωπο του ερευνητού.

Η αποσιώπηση αυτή όχι μόνο δεν αυξάνει την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων, αλλά αποστερεί την έρευνα από ένα σημαντικό δημιουργικό στοιχείο. Ο προβληματισμός πάνω στην παραμόρφωση των στοιχείων στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης έρευνας αποτελεί τη μόνη δυνατή διέξοδο, επειδή ακριβώς ενέχει τη δυνατότητα προσδιορισμού του τύπου της παραμόρφωσης.

Τέλος, είναι απαραίτητο να διερευνηθούν οι αιτίες της κυρίαρχης πρακτικής στην εμπειρική κοινωνική έρευνα, αυτό όμως δεν αποτελεί αντικείμενο του παρόντος κειμένου. Ωστόσο, από όσα ελέχθησαν μπορεί να τολμήσει κανείς την υπόθεση ότι μια από τις αιτίες είναι ο φόβος του ερευνητού να μιλήσει σε πρώτο πρόσωπο, αυτό δε με την έννοια να εμπλακεί στην έρευνα αποδεχόμενος τον εαυτό του ως βασικό συντελεστή της παραμόρφωσης των στοιχείων.